

**Відкритий Доступ до наукової інформації: філософія, політика та практика.
Проекти Відкритого Доступу в Україні**

**Открытый доступ к научной информации: философия, политика и практика.
Проекты Открытого Доступа в Украине.**

Open Access to Knowledge: Philosophy, Policy and Practice. Ukrainian Projects.

Ярошенко Тетяна Олександрівна, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна

Ярошенко Татьяна Александровна, Национальный университет «Києво-Могилянская академія», Киев, Украина

Tetiana Yaroshenko, National University of Kyiv Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine

Розглянуто історію руху Відкритого Доступу, його стратегію, основні проекти в Україні та світі та особливу роль для сучасного університету

Рассмотрены история Открытого Доступа, его стратегия, основные проекты в Украине и мире, особенная роль для современного университета.

Report present the history of Open Access, it's strategy, main projects in Ukraine and in the world and it's special role for modern University.

Доступ до інформації, відкритий обмін ідеями – суттєва складова розвитку будь-якого суспільства. В епоху Інтернет процеси наукової комунікації зазнають радикальних змін: будь-який учений може оперативнo оприлюднити у мережі результати свого дослідження та зробити їх доступними без будь-якої оплати для будь-кого, в будь-який час та будь-де. Цей рух отримав назву Відкритий Доступ (ОА). Хоча лише трохи більше семи років минуло з часу проголошення ініціативи Відкритого Доступу в лютому 2002р (BOAI)ⁱ, але рух вже кардинально змінює структуру розповсюдження наукової інформації в глобальному академічному середовищі. Ініціатива проголошує основні принципи використання нових можливостей електронних видань для забезпечення широкого доступу та обміну думками науковців, при важливості збереження рецензування, архівування наукових публікацій, дотримання авторського права разом з широким безкоштовним доступом до авторських публікацій. Відкритий доступ працює за принципом покриття всіх коштів за рахунок автора чи його інституції, і потім безкоштовного доступу всіх бажаючих, на відміну від існуючих моделей через організацію передплати (коли кошти покриваються тим, хто хоче отримати інформацію).ⁱⁱ

За сім років, що минули, ініціатива підтримана на рівні державного законодавства чи відповідних рішень наукових громад в багатьох країнах, Серед найбільш відомих

рішень публічної політики в галузі ОА, наприклад, США : вимагається відкритий доступ до статей, опублікованих в межах грантів Національного Інституту здоров'я США (National Institutes of Health – NIH): всі статті повинні бути обов'язково депоновані в PubMed Central (<http://www.pubmedcentral.nih.gov>). І цей найбільший наразі архів нараховує наразі 1530623 депозитів! Відповідне дослідження Комітету з Науки та Техніки палати общин парламенту Сполученого Королівства («Наукові публікації: Безкоштовні для всіх?», 20 липня 2004 р.)ⁱⁱⁱ рекомендувало всім закладам вищої освіти країни організувати інституційні репозитарії, а дослідникам – депонувати копії своїх статей в репозитаріях; і навіть створити фонд допомоги авторам по сплаті витрат на публікацію статей в журналах відкритого доступу. Звіт Комітету також відомий своїми рекомендаціями по самоархівуванню (self-Archiving): Комітет рекомендує: виділення коштів університетам для створення архівів відкритого доступу (OA eprint archives); авторам слід самоархівувати свої статті протягом місяця після публікації; фінансовим комітетам слід зобов'язати самоархівування всіх результатів профінансованих робіт; Британському уряду слід виступити в підтримку змін як власне в Сполученому Королівстві, так і на міжнародній арені. Ще один подібний проект Сполученого Королівства – позиція щодо Відкритого Доступу Фонду London's Wellcome Trust, який є потужною фінансовою організацією, що підтримує біомедичні дослідження: вимагає від дослідників архівувати свої статті протягом 6 місяців після публікації. З 1 жовтня 2006-го року обов'язкову вимогу щодо відкритого доступу до результатів досліджень запровадили інші британські дослідницькі інституції: The Medical Research Council (MRC), Biotechnology & Biological Sciences Research Council (BBSRC), Economic & Social Research Council (ESRC) and National Environmental Research Council (NERC). Аналогічні рішення і підтримані і в інших країнах: Канаді, Італії, Франції, Німеччині, Нідерландах, Австралії та ін. Ініціативу підтримано і на рівні міжнародних організацій, зокрема, Декларація Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD) виступила за доступ до результатів наукових досліджень, що фінансовані державою, зазначивши: «...міжнародний обмін даними, інформацією та знаннями – значний внесок в розвиток наукових досліджень та інновацій..., відкритий доступ підвищить цінність, отриману від інвестицій суспільства в процес отримання даних»^{iv}. Європейська комісія закликала до відкритого доступу до результатів досліджень, фінансованих державним коштом (Дослідження економічної та технічної еволюції ринку наукових публікацій в Європі, січень 2006р.)^v.

Ідею Відкритого Доступу підтримали провідні міжнародні асоціації науковців, видавців, бібліотекарів, такі як SLA, IFLA, CILIP, SPARC, LIBER, eIFL та ін. Спеціальна

програма з ОА від eIFL особливо сприяє розбудові глобальної мережі відкритих архівів та відкритих журналів (див. <http://www.eifl.net/cps/sections/services/eifl-oa>).

В грудні 2005 р. Верховна Рада України ухвалила Постанову „Про Рекомендації парламентських слухань з питань розвитку інформаційного суспільства в Україні, у якій теж відкритий доступ названий одним із пріоритетів розвитку інформаційного суспільства в Україні: „забезпечення відкритого безкоштовного Інтернет-доступу до ... ресурсів, створених за рахунок коштів Державного бюджету України»^{vi}. Це фактично один з перших прикладів державних рішень в галузі відкритого доступу до наукових публікацій в світі!

Асоціація Європейських Університетів у 2008 р. теж засвідчила важливість Відкритого доступу для сучасних університетів, і рекомендує наступне:

- Університети повинні розвивати інституційні політики та стратегії щодо контролю за якістю результатів досліджень (в т.ч. через статті) для ширшого їх розповсюдження, максимізації їхньої бачення, доступності та наукового впливу.
- Для досягнення цього **найкращим є створення інституційного репозитарію** чи участь у спільному (міжуніверситетському) репозитарії. ІР мають враховувати найкращий досвід (враховуючи рекомендації DRIVER та подібних проєктів), бути сумісними з ОАІРМН протоколами, бути інтероперабельними...
- Університетські інституційні політики **мусять вимагати** від дослідників самоархівування їхніх наукових публікацій
- Університети повинні включати питання захисту авторських прав в свої системи управління (intellectual property rights (IPR) management). Відповідальність університету – інформувати дослідників про прозору та зрозумілу систему копірайтів ...

120 університетів в 27 країнах започаткували відзначення Дня Відкритого Доступу в 2008, а в жовтні 2009 р. відбудеться перший Міжнародний Тиждень Відкритого Доступу, до якого, приєднаються і українські університети та бібліотеки. Проголошено спеціальну акцію Української Бібліотечної Асоціації.

Відкритий доступ забезпечується двома шляхами: **через журнали відкритого доступу та архіви (чи репозитарії) відкритого доступу.**

Архіви/репозитарії відкритого доступу створюються через депонування та самоархівування (Self-Archiving) вченими своїх статей, опублікованих в наукових рецензованих журналах, у відкритих електронних архівах (інституційних та/чи тематичних репозитаріях), сумісних з стандартами Open Archives Initiative^{vii}. Такі архіви

безкоштовно й безперешкодно пропонують широкому загалу як нерецenzовані недруковані матеріали (препринти), так і відрецензовані й друковані постпринти, а також дисертації, звіти та ін. „сіру” літературу. Архіви можуть належати організаціям (університетам, лабораторіям, тощо), або дисциплінам (фізика, економіка, тощо). Автори мають право архівувати свої недруковані матеріали без будь-яких дозволів, а щодо постпринтів, то 95% журналів дозволяє авторам архівувати їхні надруковані статті. Архіви підтримують протокол обміну метаданими Ініціативи Відкритих Архівів (Open Archives Initiative Protocol for Metadata Harvesting – OAI-PMH), тобто сумісні з іншими ресурсами і користувачі можуть знайти матеріали таких архівів навіть не знаючи про їхнє існування, розташування й зміст. Нині існує безкоштовне програмне забезпечення із відкритим кодом для створення й підтримки таких OAI-сумісних архівів, яке активно застосовується у світі: Dspace (29% від усіх), E-print, Fedora та ін.

Ініціатива набула досить широкого розповсюдження. В 2009 р. в світі нараховується вже більше 1300 відкритих архівів в 41 країні світу за даними Директорії репозитаріїв відкритого доступу^{viii}, чи Реєстром репозитаріїв відкритого доступу^{ix}, із більш ніж 20 мільйонів одиниць інформації, де окрім друкованих статей архівуються статті ще недруковані, бакалаврські, магістерські, докторські дисертації, навчальні матеріали, архівні та музейні об’єкти тощо. Такі наукові цифрові колекції дають змогу оперативно працювати з різним цифровим контентом, швидко готувати онлайнів навчальні матеріали, електронні часописи й книжки. Серед лідерів у створенні інституційних репозитаріїв – США, Німеччина, Нідерланди, Австралія, Норвегія, де репозитарії є майже в усіх університетах. 84% контенту репозитаріїв представлено в англійській мові, 11% - німецькою, 7% - іспанською, 6% - французькою, 5% - іспанською тощо – тобто, вочевидь, англійська мова є домінуючою для наукової комунікації. Українська мова займає лише 0,7% в загальному контенті документів. .

Які ж основні переваги розміщення публікацій у відкритому доступі, особливо для університетів? По-перше, це наочність досліджень університету та збільшення цитувань учених університету, що впливатиме на рейтинг! За даними численних досліджень статті, що друкуються у відкритому інтернет-доступі цитуються в десятки разів більше від решти статей, що друкуються тільки у режимі передплати часопису. Серед інших переваг відкритих архівів— широкий і вимірjувальний доступ читачів, легкість пошуку потрібних текстів, потужна читацька аудиторія, інтеграція до глобальних наукових баз даних, зменшення наукової ізоляції та нові можливості для спільних наукових проектів. Для університетів – варто зазначити також наступні переваги електронного архіву:

- накопичення, збереження, розповсюдження та забезпечення довготривалого,

постійного та надійного доступу до наукових досліджень учених, співробітників та студентів Університету

- забезпечення середовища, яке дозволить легко розміщувати результати наукових досліджень в електронній формі в надійний та гарно організований архів
- забезпечення вільного доступу до наукових матеріалів; їхнього архівування та збереження (як фізичного збереження е-публікацій, так і стабільності е-ідентифікаторів) та гарантія незмінності е-публікацій.

Ось, наприклад, цілі інституційного депозитарію Мічиганського Інституту Технологій представлені у вигляді трьох S (Save, Share, Search), з якими Бібліотека цього відомого університету звертається до дослідників:

- SAVE (Збереження): зберігайте Вашу роботу (статтю, дані, навчальні матеріали, зображення тощо) в організованому, структурованому і добре захищеному архіві та дозвольте Бібліотеці управляти цими ресурсами (Вам немає необхідності створювати власний веб-сервер);
- SHARE (Розповсюдження) – Ви отримаєте надзвичайно швидко розповсюдження Вашої праці в світі
- SEARCH (Пошук) – Ви отримаєте гарантовано високі індексування Вашої праці в Google та будь-яких інших пошукових системах

Отже, інституційний репозитарій університету сприятиме зростанню авторитету, престижу в науковому світі, а отже й рейтингу університету, про що свідчать численні дослідження, зокрема статистичні дані Webometrics Ranking of World Universities (<http://www.webometrics.info>).

Серед перших проектів вільного поширення наукової інформації - знаменитий електронний архів *arXiv* - «e-print» сервер електронних публікацій з фізичних дисциплін, створений Паулем Гінспаргом ще в 1991 р. (Національна Лабораторія Лос Аламос, США)^x. Публікації архівуються на цьому сервері власне дослідниками, і безкоштовно доступні для всіх охочих. В 2009 р. на цьому сервері зберігаються понад 500 тис. електронних публікацій в галузі фізики, математики, комп'ютерних наук та біології. Серед відомих нині проектів відкритих архівів також, наприклад, Мережева цифрова бібліотека дисертацій (ETD) в університеті Гумбольда (Німеччина)^{xi}, однак тут слід зазначити, що в Німеччині кожна докторська дисертація повинна бути обов'язково опублікована до захисту; інші проекти (California Digital Library, Boston College, Southampton University, MIT's Dspace та ін.). Серед інших відомих тематичних репозитаріїв – Cogprints з когнітивних наук (<http://cogprints.ecs.soton.ac.uk>), CiteSeer з комп'ютерних наук (<http://citeseer.ist.psu.edu>), Архів з економіки RePEc (<http://repec.org>),

E-LIS – з бібліотечно-інформаційних наук (<http://eprints.rclis.org/>) та ін. Унікальним ресурсом з біомедицини та суміжних наук є вже згадуваний PubMed Central; NDLTD Union Catalog (e-Theses) від OCLC теж має вже майже один мільйон документів.

Журнали відкритого доступу – електронні журнали, які вільно і безкоштовно доступні користувачам. Вони так само здійснюють експертну оцінку текстів, але публікують затверджені матеріали у безперешкодному доступі. Видатки на такі журнали складаються з вартості рецензування, підготовки рукописів і простору на сервері. На практиці це означає, що журнали отримують субсидії від університетів чи наукових товариств. Або, що редакції журналів встановлюють внески за обробку затверджених до публікації статей для авторів чи спонсорів (роботодавця, організації, яка фінансує дослідження, тощо). Обсяг таких внесків є досить гнучким. Вочевидь, за наявності субсидій публікації у журналах безкоштовні. На Першій Конференції з наукової комунікації (Nordic Conference on Scholarly Communication), що відбулася в Лунді/Копенгагені в жовтні 2002 р. було оголошено про створення відповідного Довідника журналів відкритого доступу Університетом Лунд. Ініціативу підтримав Інститут Відкритого Суспільства (Будапешт) та Асоціація SPARC^{xii}. У квітні 2009 р. в Довіднику вже зареєстровано **4012** назв журналів! Мова йде про фахові електронні наукові часописи відкритого доступу з різних галузей знань, безкоштовні для користувача, без будь-яких обмежень у доступі.

Найбільш прихильно підхопили ідею створення Журналів Відкритого Доступу наукові товариства. Наприклад, однією з перших відкрила 11 своїх журналів у вільному доступі Індійська Академія Наук, свої журнали у відкриті частково переводять також такі наукові товариства як Proceedings of the National Academies of Science (PNAS), Oxford University Press, Company of Biologists, American Physiological Society, Florida Entomological Society, Entomological Society of America, American Society of Limnology and Oceanography та ін. Але і комерційні видавництва вимушені експериментувати з новою моделлю наукової комунікації, навіть найвідоміше світове наукове видавництво Elsevier вже кілька років поспіль пропонує ряд своїх журналів у відкритому доступі.

Україна через прогресивний наказ ВАК N 436/311 від 07.07.2008р. „Про затвердження Порядку передавання електронних копій друкованих наукових фахових видань на зберігання до Національної бібліотеки імені В.І.Вернадського”, з метою забезпечення збереження видань та їх надання в загальний доступ в режимі on-line вже має **584 журнали у відкритому доступі** (на сайті НБУВ), і це число зростає! Очевидно, вже до кінця поточного року Україна буде мати практично всі академічні журнали у вільному доступі! Побажання до цього проекту забезпечити постатейний пошук та мета

дані до статей.

В Довіднику Журналів Відкритого Доступу (DOAJ) вже теж **15** українських журналів на початку 2009. І вже **одиннадцять** зареєстрованих в міжнародних гарвестерах інституційних репозитаріїв (два роки тому не було жодного!). Це репозитарії Львівського Національного університету, Національного університету «Києво-Могилянська академія» (eKMAIR), Київського національного університету ім.Т.Шевченка, Харківської національної академії міського господарства, Тернопільського Технічного університету ім.І.Пулюя, Українського Католицького університету, Інституту біології південних морів НАНУ, Інституту програмних систем НАНУ, Житомирського державного університету ім.І.Франка та ін. Відповідні пілотні проекти створення архівів створюються в Чернівецькому та Харківському національних університетах та ін. Для порівняння, Росія має 25 репозитаріїв (найбільший з яких - Інститут економіки та організації промислового виробництва СВ РАН,- вже понад 10 тис. архівованих документів), інші країни пострадянського простору – по 1-2.

Найбільш активно в Україні зростають репозитарії Харківської національної академії міського господарства (обсяг -7767 документів), Житомирського державного університету (2302), Наукової електронної бібліотеки періодичних видань НАН України (2285), Центру гуманітарних досліджень Львівського НУ (1245). Все ще досить низьку (в середньому) активність наповнення інших можна пояснити нерозробленими політиками Відкритого Доступу в університетах, яка би вимагала від учених розміщення їхніх робіт у репозитарії та пояснювала, чому це важливо для них та для інституції.

Вже працює й перший український **ОАІ гарвестер** (<http://oai.org.ua/>), який індексує мета дані з різних архівів, і забезпечує глобальний пошук: розроблений та впроваджений Житомирським державним університетом імені Івана Франка в рамках виконання проекту "Електронна бібліотека вищого закладу освіти, інтегрована в Європейські освітньо-наукові бібліотечні системи", результати виконаної за договором науково-технічної роботи є власністю Міністерства освіти і науки України. В гарвестері станом 1 травня 2009 р. **14700** документів від 9 архівів України!

Модель Відкритого Доступу в цілому видається найліпшою у справі організації вітчизняних наукових інформаційних ресурсів, зокрема публікацій вітчизняних університетських громад. У цій царині важливе місце мають зайняти університетські бібліотеки, які здобувають нову видавничу функцію в епоху інформаційного суспільства, власне стають на чолі сучасної системи організації і публікації результатів досліджень для співробітників науково-освітніх організацій, студентів і дослідників, яка гарантує доступ, прозорість і швидкість. Для цього є передумови. Адже саме університетські бібліотеки

створюють дистанційне середовище для студентів; популяризують якісні дослідження і навчальні курси в університетах; забезпечують для читачів доступ до літератури; зберігають результати досліджень і задовольняють інформаційні потреби читачів; забезпечують престиж університетів як науково-освітніх організацій; надають для широкої громадськості інформацію про сучасні дослідження й освіту. Бібліотеки також можуть забезпечити оперативну роботу з цифровим змістом, швидке підготування он-лайнних навчальних матеріалів, електронних часописів і книжок; широкий і вимірювальний доступ читачів; легкість пошуку потрібних текстів; потужну читацьку аудиторію; інтеграцію до глобальних наукових баз даних; зменшення наукової ізоляції; нові можливості для спільних наукових проектів тощо. Важливим тут є об'єднання зусиль різних бібліотек.

Складовою проекту «Електронна Бібліотека України: Створення центрів знань в університетах України», який розпочато в січні 2009 р. за підтримки USAID (Див. <http://elib.ukma.kiev.ua/>) теж є створення відкритих електронних архівів та журналів відкритого доступу в університетах України.

Тож, впевнені, що Відкритий Доступ до наукової інформації трансформує уявлення про розвиток наукової комунікації в цілому, забезпечуючи нові якісні можливості.

ⁱ Див. Budapest Open Access Initiative .– Mode of access: WWW.URL: <http://www.soros.org/openaccess> - Title from the screen.

ⁱⁱ Suber P. Open access overview // The Free Online Scholarship (FOS) Newsletter (2006).- Mode of access: WWW.URL: www.earlham.edu/~peters/fos/overview.htm - Title from the screen.

ⁱⁱⁱ Scientific publications : free for all? : tenth report of Session 2003-04/ Great Britain. Parliament. House of Commons. Select Committee on Science and Technology. - . London : Stationery Office, 2004.

^{iv} Declaration on access to research data from public funding (30 Jan., 2004) //OECD: Organisation for Economic Co-operation and Development. - Mode of access: WWW.URL: http://snhs-plin.barry.edu/Research/OECD_annex_1_declaration_on_access_to_research_data.htm - Title from the screen.

^v Study on the Economic and Technical Evolution of the Scientific Publication Markets in Europe- Mode of access: WWW.URL: <http://europa.eu.int/rapid/pressReleasesAction.do?reference=IP/06/414&format=HTML&aged=0&language=EN&guiLanguage=en> - Title from the screen.

^{vi} Про Рекомендації парламентських слухань з питань розвитку інформаційного суспільства в Україні: Постанова Верховної Ради України від 01.12.2005 № 3175-IV // Відомості Верховної Ради України .- 2006.- N 15.- с.604

^{vii} Open Archives Initiative OAI.- Mode of access: WWW.URL: www.openarchives.org - Title from the screen.

^{viii} The Directory of Open Access Repositories – OpenDOAR. - Mode of access: WWW.URL: <http://www.opendoar.org>.- Title from the screen.

^{ix} Registry of Open Access Repositories (ROAR).- Mode of access: WWW.URL: <http://archives.eprints.org/>.- Title

from the screen.

^x arXiv.– Mode of access: WWW.URL: [www. arXiv.org](http://www.arXiv.org). - Title from the screen.

^{xi} Мережева цифрова бібліотека дисертацій (ETD) в університеті Гумбольда (Німеччина) – див.
<http://edoc.hu-berlin.de/>

^{xii} Directory of Open Access Journals (DOAJ) - Mode of access: WWW.URL: www.doaj.org - Title from the screen.